

РАДОМИР СТАНИЋ

КОНЗЕРВАТОРСКА ОТКРИЋА

ЈЕДНО НЕПОЗНАТО ДЕЛО ПАВЛА ЧОРТАНОВИЋА

Манастирска ризница у Враћевшници, стручној и научној јавности позната само по неким важнијим вредностима, још није била предмет научног проучавања.¹ Поред низа реликвија, а нарочито предмета везаних за владарску кућу Обреновића, у ризници се налази неколико икона и уметничких слика. Неке од њих су углавном познате², док су извесне остале потпуно незапажене. Међу овим другим особито се истиче потписано уље на платну --- дело познатог сликара XIX века Павла Чортановића.

На једној страни овог уља (48 x 66 см), које је уствари ношено као декорација уз крст за време литургије, представљена је сцена крштења (Богољвније). Средишни део композиције заузима Исус Христос, полунаг, са смеђом тканином око бедара, који стоји, скрштених руку, у реци Јордану. Коса му је дуга, тамна и у увојцима пада по раменима, а брада ретка и смеђе-жута. Десно од Христа је св. Јован у хаљини од камиље коже и плавом огртачу. У левој руци држи крст са свитком, а десном додирује Христов ореол. Лево од Христа, на супротној обали Јордана, насликана су два анђела.

Предњи је одевен у дугу плаву хаљину и краћу-жућу. У рукама држи белу тканину. Иза њега је анђео у зеленој дугој и љубичастој краћој хаљини. Оба имају сиво-зелена крила. Река Јордан је дата у зелено-плавој гами, а обале су стрме са ситним растињем. Изнад сцене крштења у облацима представљено је попрсеје бога Саваота у плавом хитону и окер жутом хитону. Десном благосиља, а у левој руци држи плаву куглу и свећу. Испред њега је голуб у лету, из кога избијају зраци светлости који падају на Христа. У позадини слике је венац планина са палмама. Хоризонт је ружичаст и плав.

При дну слике на тамној позадини исписан је жутом бојом следећи текст натписа:

Трудоловаџи приложен од маџи Тџтора. При храму с: Богородице Наџма Николића иџов. Старчевића. Насликао у Бонки Павле Чортановић године 1869.

На супротној страни овог платна насликана је сцена крунисање Богородице, а сигнирана као *Стал Трца*. У средини је Богородица која стоји код змије на облацима. Одевена је у смеђе зелену хаљину са златним порубом око врата. Одозго је љубичаст мафориј постављен зеленом тканином. Мафориј је украшен крстовима на рамену и глави. Богородица, скрштених руку, смерно очекује чин крунисања. Лево од ње је Исус Христос у црвеном хитону и тамно-плавом химатиону. Десном руком придржава велики крст, на коме је свитак, а левом држи златну и драгим камењем украшену круну. Десно од Богородице је седокоси и дугобради старац — Бог са троугластим ореолом. Одевен је у смеђе ружичасти хитон и сиво-жући химатион. У левој држи скиптар, а десном придржава круну коју управо са Христом припрема да је стави на главу Богородице. Изнад сцене насликан је голуб у лету, из кога се расипа светлост.

Обе сцене колористички су врло богате и звучне. Цртачки композиције су релативно коректно изведене. Међутим, конзервативност схватања дошла је до изражаја у свим важнијим компонентама слике. Начин на који су фигуре поствљене указује на избор преживелог поствизантијског иконописног предлошка, који је у XVII и XVIII веку био врло омиљен. Ближе одређујући порекло образаца, којим се служио при сликању овог дела, запазили смо невероватну, скоро подударну, сличност између Чортановићевог Крштења Христовог и иконе са истом темом са хорског иконостаса у Сремским Карловцима, сада у Галерији Матице српске, чији је аутор Теодор Крачун.³ Ова иконографска истоветност свакако није случајна. Чортановић⁴ је сликар осредње даровитости, који је у својим делима знао да ко-

ристи не само иконографске предлошке, већ и да се угледа и на сликарска решења бољих мајстора од себе. Крачун је био довољно снажна уметничка личност да је на једног пријемчивог и радозналост Павла Чартановића, ученика бечке Академије ликовних уметности⁵, сликара иконоста и портрета који се бавио и графиком,⁶ могао да утиче и да му у неким видовима свог уметничког изражавања постане узор.

Слика у ризници манастира Браћевшнице, до сад непозната и потписана руком свог аутора, не само да употпуњује доста широк круг дела Павла Чартановића, већ потврђује и раније исказане оцене о сликарству овог уметника, чија активност у унутрашњости Србије није истражена нити проучена.

РАНИ РАДОВИ ЈЕРЕМИЈЕ МИХАИЛОВИЋА У ТАКОВУ, ВУЈНУ И ГОРЊОЈ ТРЕПЧИ

Црква брвнара у Такову једна од најпознатијих, а по неким изворима и најстарија грађевина ове врсте,⁷ црква манастира Вујна и црква у Горњој Трепчи⁸ поседују неке ликовне творевине које не представљају прворазредне вредности, али које умногоме доприносе бољем познавању уметничких прилика у годинама првог српског устанка и у време прве владавине кнеза Милоша Обреновића у овом делу Србије. Како је проучавање овог наслеђа још увек на нивоу најопштијих сагледавања и без дубљег и систематскијег приступа, остала су многа занимљива остварења, која би употпунила слику о локалним сликарским школама, непубликована и непозната. На жалост, још увек преовлађује извештај потцењивачки однос према овом наслеђу. Лепи почеци истраживања и проучавања сликарске активности у Карађорђевог времену и првим годинама Милошеве владавине⁹ само су делимично утицала на буђење радозналости за ову проблематику. Активност на овом плану сводила се на појединачне покушаје, који нису имали циљ целовито захватање овог проблема, већ су били усмерени ка осветљавању појединих појава, личности или, пак, ка обелодањењу очуваних сликарских фондова у појединим нашим крајевима¹⁰. Остала су несагледана дела појединих локалних мајстора, који су, у великом делу западне Србије, били истински носиоци сликарске продукције. Међу њима се свакако истиче Јеремија Михаиловић, сликар који није завредео пажњу да се помене ни у Енциклопедији ликовних уметности, ни у Енциклопе-

сликара, који је својом активношћу испуњавао ону уметничку празнину у тешким годинама првог и другог српског устанка. Као домаћин уметник, без могућности да се на прави начин школује, он је стекао сасвим оскудна сликарска знања, свакако у кругу Хаџи-Рувимовог сликарског деловања, с којима није могао да се уздигне више од занатске просечности. Међутим, његов значај огледа се у томе што се помоћу његових дела може уочити и пратити највиши степен у процесу рустификације сликарског стварања у западном делу Србије, насупрот новим тенденцијама европеизације које су носили са собом сликари из „Бесарије“.

Сагледавање опуса Јеремије Михаиловића има несумњив значај, јер се преко њега откривају неки важни елементи за сазнање о ликовним приликама у Србији током прве три деценије XIX века. Занимљиво је, на пример, да овог сликара недовољног знања и невеликог талента ангажује Карађорђе за сликање своје задужбине у Тополи¹⁴, што је или доказ о његовом угледу или, пак, аргумент да 1813. године у Србији није било добрих сликара. Важно је, ипак, не изгубити из вида да, поред ангажовања за осликавање Карађорђеве цркве у Тополи, Јеремија Михаиловић добија исто тако значајне послове сликајући фреске и иконостас у цркви манастира Вујна — задужбини богатог трговца Николе Луњевице,¹⁵ затим 1816. године иконостас у цркви манастира Ђелије.¹⁶ Јеремију Михаиловића ангажује 1819. године кнез Милош за моловање конака у Крагујевцу, а средином 1820. за украшавање зидова конака у Београду, који се налазио на месту данашње Патријаршије.¹⁷ Све то указује на чињеницу да је овај сликар, упркос своје неукости, био знатног угледа и добијао врло значајне сликарске послове.

Фреске које је у Вујну радио Јеремија Михаиловић 1807. године данас нису сачуване. Оне су уништене још 1851. године када је преко њих Андрија Дијаковић насликао нови живопис.¹⁸ Дијаковићев живопис такође није сачуван, пошто су преко његових трагова 1943. године насликане нове фреске, чији је аутор Рафаило Марковић.¹⁹ Од иконостаса који је 1808. године у целини насликао Јеремија Михаиловић данас се у манастиру чува само једна икона — св. архистратиг Михаило (Свѣти архистратигъ Михаилъ). Ова слика се одликује тврдим и опорим цртежом и сировим колоритом. Цео иконостас из цркве манастира Вујна пренесен је у цркву Св. Богородице у Горњој Трепчи, пошто је на његово место 1943. године постављен нови иконостас, рад Наума Андрића.

нама манастира Ђелије, које је сликао 1816. године, учинио напор да се издигне до нешто вишег степена, али и на њима „се огледа тужна немоћ локалне школе“.²⁴

Штета је што нису очуване његове фреске у Вујну, јер би се данас могао стећи потпунији увид у исходе рада на зидним декорацијама. Ако се, међутим, коначно установи да су постојеће зидне слике на спољном западном зиду наоса трепчанске цркве, које су настале по свој прилици 1824. године, његов рад²⁵, онда нема сумње у то да је Јеремија Михаиловић као фрескописац испољио сличну немоћ као и у области иконописа. То стварно не треба да буде разлог да се не истражи његова делатност, јер, ма колико излазила из оквира уметности, она пада у једно раздобље у коме су се упињале све снаге да се настави једна друга традиција. Михаиловић је сликар који је био оличење тих напора у периоду најдубље стваралачке кризе. Његове ране слике су најбоље сведочанство о креативном посртању, али и документ о виталним настојањима да се у теобним и судбоносним годинама не прекине активност сликања која је била прва одлика у културном изражавања српског народа минулих векова.

Као припадник истакнуте локалне сликарске школе, која се развила и интензивно деловала у ваљевском крају²⁶ и у којој су радили много талентованији и способнији уметници као што су Хаџи-Рувим, Петар Николајевић Молер и други, Јеремија Михаиловић пружио је свој доста скроман удео у активности ове радионице, одуширући се протежираним и популарним зографима цинцарског порекла²⁷ и сликарима који су долазили из подунавских крајева. За праћење разноврсности сликарског израза и схватања овог времена као и за сагледавање свих важнијих ликовних струјања чије је исходиште било у тежњи да се очувају и наставе традиције и да се прилагоде новом укусу, дело Јеремије Михаиловића, као и његових не много талентованијих савременика, свакако има одређени значај и улогу. Утолико пре је потребно да се што пре истражи њихово стваралаштво и да се спасе од заборава.

ПРИЛОГ ЕВИДЕНЦИЈИ ИКОНА ЈАНКА МИХАИЛОВИЋА МОЛЕРА И СРЕТЕНА ПРОТИЋА

Скоро сви истраживачи који су се бавили проучавањем ликовне уметности Карађорђевог и Милошевог доба мање-више успутно су указивали на делатност Јанка Михаиловића Молера,²⁸ а на при-

суство дела његовог сина Сретена Протића Молеровића скренута је пажња тек у најновије време.²⁹ Од тада до данас постепено се продубљивао научни интерес за ове драгачевске сликаре. Заузимањем појединих историчара уметности, до данас је успостављена општа слика о њиховој делатности, делимично валоризована њихова сликарска заоставштина, али, пошто још увек нису спроведена систематска теренска и друга истраживања, није у потпуности утврђен њихов опус, нити је урађен каталог њихових очуваних дела. Настојањем појединих усамљених истраживача, инвентар њихових слика се стално допуњује, али се може рећи да би он могао бити потпун тек онда када би се организованим напором у оквиру неке од културних или научних институција предузела испитивања, на основу посебног пројекта, преко којих би се дефинитивно открило све што је у вези са њиховом делатношћу и животом.³⁰

Испољавајући већ више година радозналост за њихово дело у оквиру теренских истраживања и у циљу утврђивања споменичких вредности које организује Завод за заштиту споменика културе из Краљева, ушли смо у траг непознатих и непубликованих икона ова два сликара, које овде обелодањујемо. Реч је о иконама у цркви св. Тројице у селу Бјелуши код Ариља.

Црква Св. Тројице у Бјелуши спада међу мало познате српске грађевине сакралне архитектуре с почетка XIX века. По архитектонској концепцији, то је врло једноставан објекат са основом базиликалног решења. На истоку се завршава полукружном олтарском апсидом, а на југу и северу налазе се плитке правоугаоне певнице. Конструктивни склоп храма решен је полубличастим сводом ојачаним прислоњеним луцима на бочним зидовима. Без припрате прилично висока, са двосливним кровом, црква је вероватно дело локалних мајстора.

Градња цркве спада у једно од најинтересантнијих раздобља нашег градитељства — у доба прве владавине кнеза Милоша Обреновића, када се са снажним полетом приступа обнови старих и подизању нових цркава и манастира. О тачној години изградње овог храма немамо сигурних података очуваних у виду натписа, што је доста уобичајено код цркава овог времена. Према једном податку, црква у Бјелуши је саграђена 1818. године³¹, а према другим — 1819.³² Највероватније је да је црква грађена од 1818. до 1819. године. Њен ктитор био је кнез Јован Мићић,³³ донатор неколико грађевина у ужичком крају.³⁴ Из некада постојећег натписа могло се видети да је Јован Мићић уствари обновио цркву у Бјелуши, што практично

значи да је на месту данашњег храма постојала старија црквена грађевина. Не постоје подаци о каквом се објекту ради, али се може претпоставити да је у питању црква од слабијег материјала (вероватно од дрвета), која је дотрајала или настрадала у тегобним годинама после првог српског устанка.

Да је заиста постојала старија црква на месту данашње, могу посведочити очувани делови старог иконостаса који је сликан 1762. године. Наиме, од тог иконостаса преостале су јако оштећене царске двери (67,5 x 103, 5 x 3,5 см). Рађене су од боровог дрвета. Врло су једноставно обрађене и без пластичне декорације. Површина, која је сликана, удубљена је за око 0,5 см. На левом крилу двери приказан је арханђео Гаврило, чија је глава добрим делом оштећена. Одевен је у цинобер одећу. Десном благосиља, а у левој држи цвет. Изнад њега је попрсје пророка Давида, чија је глава доста добро очувана. Обучен је у зелени хитон и црвени химатион. У десној руци држи свитак са следећим текстом: *слиш . . . | . . . джѣ | и при | клои | үхо*. На десном крилу — насрам арханђела Гаврила, у склопу композиције Благовести — насликана је Богородица, одевена у зелену хаљину и цинобер мафориј. Изнад ње је попрсје пророка Соломона у зелено-црвеној одећи. Он и Богородица су јако настрадали. У пророковој левој руци налази се свитак са оштећеним текстом. На крају тог текста истом руком је забележена година 1762, што несумљиво означава годину настанка двери, а вероватно и читавог иконостаса од којег се ништа више није очувало. Мада су двери веома оштећене, ипак се могу уочити неке значајније сликарске одлике. Двери су рад неког домаћег иконописца, који се одликовао рудиментираним даром, русичношћу, али несумњивом свежином и снагом израза. Њему нису непознате иконописне вредности и достигнућа у прошлости, на чијим је искуствима сасвим скромним средствима успео да оствари лепе колористичне хармоније и да се издигне изнад просечности свог времена.

У обновљеној цркви стари иконостас задржан је и служио својој првобитној намени све до 1831. године, када је, како ћемо видети, насликан нови.

Од тог иконостаса, који су сликали Јанко Михаилович Молер и Сретен Протић Молеровић³⁵, данас се у цркви налазе царске двери, престоње иконе Богородица са Христом и Исус Христ и икона св. Троице.

Царске двери (60 x 148 x 2,5 см), израђене од липовог дрвета, дуборезно су обрађене у горњем делу и дуж споја крила куда

се протеже тордирано уже. Попрсја пророка Давида и Соломона уоквирана су стилизованом дуборезном граном са лишћем и цветовима који су превучени златом.

Средишњи и највећи простор на дверима заузима сликана представа Благовести. На левом крилу насликана је Богородица, поред које је сигнатура: *Блговѣщеніе прѣ Бѣы*. На издуженој и виткој фигури Богородице налази се плава јако издрапирана хаљина, а изнад ње је љубичасти мафориј са поставом од зелене тканине. Леву руку је наслонила на прса, а десном додирује књигу која се налази на сточићу. На десном крилу на облаку предствљен је арханђео Гаврило *ѿ архѣ Гаврила* у плавој хаљини и црвеном огртачу са смеђим крилима. Левом благосиља, а у десној држи гранчицу са зеленим лишћем и дрвеним цветовима. Изнад Богородице насликан је пророк Соломон *ѿ прѣ Соломона* у облику попрсја и то у зеленој хаљини и кармин црвеном огртачу. На глави му је златно-црвена круна. У рукама држи свитак са текстом: *Првѣдица възѣки живѣтъ и в гѣдѣ изда и хѣ*. Изнад анђела је Давид *ѿ црѣ Давида* у плавој хаљини и цинобер огртачу са црвено-златном круном на глави. У рукама држи свитак са текстом: *Се очи гѣдѣи на волци... его оуповаюшиа на мѣдѣ его...*

Лица свих светитеља обрађена су и моделована брижљиво. Инкорнат је изведен румено-жутим тоновима, са зеленим сенкама. Делови лица наглашени су цртачки, при чему доминира правилност црта и допадљивост. Позадина је плава, а ореоли златни. Испод Благовести доња површина двери декорисана је стилизованом представом двеју грана са расцветаним разнобојним ружама. Занимљиво је да су на полеђини двери жутом и црном бојом скицирана два људска лика, а доле крст са два дрвета и орнаментима.

Богородица са Христом (37 x 51 x 2,5 см) сликана је на једнодејној липовој дасци са две неужљебљене пречке. Сликана површина је удубљена, а оквир иконе који са носачем чини јединство, дуборезбарен је орнаментима у виду стилизоване гранчице са стилизованим лишћем и цветовима. Орнаментика је обојена златом. Приказано је попрсје Богородице – *Мѣы Бжѣл* која држи малог Христа (*ѿтѣ хрѣ*) у левом наручју. У десној држи златни скиптар. Одевена је у плаву хаљину и љубичасто-лила мафориј. Оковратник и поруби рукава су украшени златом. На глави јој је златна царска круна јако оштећена. Христ је у цинобер одећи златних поруба. Десном благосиља, а у левој држи плаву куглу. Лепо обликована

безизразна лица, пажљиво обрађена са карактеристично сликаним очима и повијеним обрвама, уобичајеном обрадом инкарната, затим извесна диспропорционалност у цртежу (руке су сасвим у нескладу са телом), живе и звучне боје са неоплемењеним и помало сировим тоновима, указују на сликара који се не одликује особитим даром и нарочитим знањем, али несумњиво поседује занатску сигурност и искуство. Препознатљива својства већ су на први поглед указала на могућност сигурне атрибуције. Није било тешко установити да је икона дете Јанка Михаиловића Молера или Сретена Протића. Проблем је, наравно, решио запис на полеђини иконе. Црвеним словима исписан је следећи текст: **Попъ Анко молеръ нахне пожешке — села Негришора. Написо Сретенъ синъ его ученикъ.**

Овај натпис, крај кога је скица двеју кућа, дрвећа и спиралних орнамената, открива имена познатог драгачевског сликара и његовог сина. Он недвосмислено потврђује Јанково ауторство и Сретенову помоћничку сликарску улогу. Овакво тумачење логично се намеће с обзиром на начин како је запис исписан. У прилог овоме иде и чињеница да је Сретен у време када је сликан иконостас у Бјелуши³⁶ имао само седамнаест година,³⁷ па је тешко претпоставити да је могао да се прихвати једног посла као што је сликање овог иконостаса, па макар и под надзором свог оца. У то време Сретен Протић Молеровић је био само очев ученик, што и наглашава у запису који је својом руком написао.

Икона Исус Христос (37 x 51 x 2,5) несумњиво је рад ових мајстора. Заједно са претходном престоном иконом и царским дверима улазила је у састав иконостасне целине Бјелушке цркве. Истих димензија, од истог дрвета и са истоветно обрађеним дуборезним оквиром, ова икона, знатно боље очувана, садржи идентичне стилске одлике са својствима царских двери и Богородице са Христом. Христ (иис̄ Хрс̄) је насликан у облику попрсја у фронталном ставу. Десном руком благосиља, а у левој држи отворено јеванђеље на коме се чита следећи текст: **Просите и | дастсѧ ва | мѧ ищите, | и шедѧще | те толци | те ѧ ѡвер | зетсѧ ва | мѧ всѧ | кѧ во про | сѧи.** На глави му је царска црвено-златна круна украшена разнобојним драгим камењем. Одевен је у цинобер архијерску одећу постављену зеленом тканином. Преко рамена и дуж прсију је епитрахил ружичасте боје са златним крстовима и цветним орнаментима црвене, плаве и зелене боје. Коса му пада по раменима. Брада — кратка, кестењаста. Ореол — златан са црвено-белом ивицом. Унутра црвени крст

са иницијалима: ови. Моделација лица, обрада инкорнати и исцртавање детаља спроведено на истоветан начин. Приметна је диспропорција у цртачкој поставци фигуре: Христове руке су несразмерне према телу. Позадина плава. На полећини иконе је црвеном бојом исписана сигнатура $\text{i}\bar{\text{h}}\text{c}\ \bar{\text{x}}\text{t}$ скица цркве и неколико неспретних орнамената у облику тролиста. Ово је очигледно извео Сретен Протић, који је оставио запис на икони Богородице са Христом. Нема никакве сумње у то да је ова икона Јанков рад, уз асистенцију његовог малолетног сина.

Икона св. Тројица — $\text{Св}\bar{\text{t}}\text{a}\bar{\text{t}}\ \text{I}\bar{\text{r}}\text{o}\bar{\text{i}}\text{c}\bar{\text{a}}$ — (32,5 x 42 x 2 см) је четврти рад Јанка Михаиловића и Сретена Протића у Бјелуши из 1831. године.³⁸ У облацима је приказан лево Исус Христос у седећем ставу, који десном благосиља, а леву руку уздиже. Десном придржава велики крст. Одевен је у црвени хитон и плави химатион. До њега је Бог — Саваот са троугластим ореолом. Седећи, на левом колону држи велику плаву куглу, а десном руком благосиља. Обучен је у зелени хитон и љубичасти химатион. Изнад њих је представа голуба у лето. Испод ногу Христа и Бога је сплет кругова у облику ланца. Сваки круг има по два пара крилаца, остављајући утисак серафима. На полећини иконе је скица биљних орнамената, коју је свакако извео Сретен Протић.

Иконостас у Бјелушкој цркви спада међу просечна остварења драгачевских сликара. Значајан је утолико што је он једно од доста ретких њихових дела која су датована и потписана. Објављивањем овог иконостаса, од којег су очуване царске двери, две престоне иконе и икона св. Тројице, проширује се круг идентификованих сликарских творевина ових мајстора. Тиме се донекле употпуњава представа о њиховом опусу, али се намеће неодложна потреба да се што пре систематски истражи њихово стваралаштво, како би се коначно утврдио обим њиховог дела, поготову што су многе иконе угрожене. Када се то уради, моћи ће да се изврши дефинитивна валоризација. Упоредо са истраживањем неопходно је приступити заштити и конзервацији оштећених дела.

Н А П О М Е Н Е

1. О ризници до сада није посебно писано. У оквиру објављених монографија о Враћевшници ризница је нашла доста скромно место. Види: Р. Кречковић, Манастир Враћевшница, Сремски Карловци, 1932; П. Ж. Петровић, Манастир Враћевшница, Крагујевац, 1967; Д. Рајковић, М. Вуловић, М. Шаkota, Враћевшница, Београд, 1967. О појединим предметима из ризнице види: Р. Станић, Непознате иконе у југозападној Србији, Зборник за ликовне уметности, 11, Нови Сад, 1975, 261 — 262, сл. 6; и М. Јовановић, Српско сликарство у доба романтизма 1848 — 1878, Нови Сад, 1976, сл. 94.

2. Многе манастирске драгоцености настрадале су у пожару који се догодио новембра 1920, године, када је изгорео конек кнеза Милоша. Тада је, поред осталог, изгорела манастирска библиотека и галерија слика и икона, у којој се налазило око двадесет портрета Ђуре Јакшића. Уп. П. Ж. Петровић, наведено дело, 31, и М. Јовановића, наведено дело, 237.

3. Д. Медаковић, Српски сликари XVIII — XX века — ликови и дела, Нови Сад, 1968, сл. 17.

4. Павле Чортановић се понекад потписивао као „Чортановски“, па се под тим именом, односно презименом, сусреће у старијој литератури. Уп. В. Петровић, М. Кашићин, Српска уметност у Војводини, Нови Сад, 1927, 127.

5. К. Амброзић и В. Ристић, Прилог биографијама српских уметника XVIII и XIX века — из архиве Академије ликовних уметности у Бечу, Зборник Народног музеја, II, Београд 1959, 423.

6. М. Коларић, Чортановић Павле, Енциклопедија ликовних умјетности, 1, Загреб, 1959, 737.

7. Д. С. Павловић, Цркве брвнаре у Србији, Београд 1962, 169 — 173.

8. Р. Станић, црква у Горњој Трепци, Чачански глас, 22. XI 1968. 8; Ђ. Мано-Зиси, Неколико старих српских цркава, Старинар, књ. осма и девета, Београд, 1933-34, 240-244; Археолошки споменици и налазишта у Србији, II, Централна Србија, Београд, 1956, 160 — 162, 166 — 167.

9. М. Коларић, Прилог проучавању српског сликарства с краја XVIII и почетка XIX века, Зборник заштите споменика културе, I, Београд, 1950, 108 — 114; М. Коларић, Ликовна култура Карађорђевог времена, Историјски гласник, 1-2, Београд, 1951, 59 — 70; П. Васић, Карађорђева Србија у делима савремених уметника, Зборник Музеја првог српског устанка, I, Београд, 1959, 67 — 78; С. Шаkota, Сликарско дело Петра Николајевића Молера, Зборник Музеја првог српског устанка, I, Београд, 1959, 115 — 142.

10. Р. Станић, Непозната дела Николе Апостоловића, Повеља, 1, Краљево, 1971, 140 — 157; исти, Два мало позната сликара XIX века, Октобар, бр. 62, Краљево, 1970, 16; исти, Иконостас цркве у Савинцу, Зборник радова Народног музеја, IV, Чачак, 1973, 5 — 23; исти, Иконостас цркве у Цветкама код Краљева, Зборник радова Народног музеја, III, Чачак, 1972, 33 — 55; исти, Прилог проучавању сликарске делатности Уроша Кнежевића у Чачку, Зборник радова Народног музеја, III, Чачак, 1972, 11 — 27; исти, Сликарска делатност Симеона Лазовића у ужичком крају, Ужички зборник, II, Титово Ужице, 1973, 65 — 101; исти, Конзерваторске белешке, Зборник радова Народног музеја, V, Чачак, 1974, 5 — 28; исти, Прилог познавању дела Јанка Михаиловића Молера, Сретена Протића и Алексија Лазовића, Зборник радова Народног музеја, VII, Чачак, 1976, 131 — 147; В. Вујовић, Црквени споменици на подручју града Београда, Београд, 1973; исти, Царске двери Војводе Молера, Рашка баштина, I, Краљево, 1975, 241 — 245; П. Васић, Белешке о уметничким споменицима ужичког краја, Ужички зборник, 4, Титово Ужице, 1975, 311 — 360.

11. В. Вујовић, Црквени споменици на подручју града Београда, 167. сл. 3 и сл. 4.

12. Царске двери у таковској цркви не представљају јединствену сликарску целину иконостаса. Поред њих постоји фриз апостола који није рад Јермеји Михаиловића, већ неког непознатог сликара вероватно из двадесетих или тридесетих година XIX века. Овај фриз цркви је приложио господар Јован Обреновић, што се види из следећег записа:

Произволи темпло сје ѿкрити оу црков Такова... ти егво блговѣрни гдѣ
и воведа Іѡван Овренѡвї(ћ).

13. Археолошки споменици и налазишта у Србији, II Централна Србија, 161.

14. С. Шакота, Сликарско дело Петра Николајевића Молера, Зборник Музеја првог српског устанка, 133. Јеремија је при сликању цркве у Тополи имао два помоћника: Јанка Михаиловића, касније познатог и врло цењеног сликара, и неког Милована Шутулића, до данас неидентификованог сликара.

15. М. Коларић, Прилог проучавању српског сликарства с краја XVIII и почетка XIX века, 111; исти, Грађевине и грађевинари у Србији од 1790. до 1839. године, Зборник Музеја првог српског устанка, I, Београд, 1959, 8.

16. Археолошки споменици и налазишта у Србији, I, Западна Србија, Београд, 1953, 108 — 109.

17. М. Коларић, нав. дело 112.

18. *Ibidem* 11.

19. Летопис манастира Вујна.

20. Царске двери су својевремено из Трепче однете у цркву у Мојсињу. Данас се, након конзервације, налазе у епископском двору у Краљеву.

21. Ова три задња лика скинута су са иконостаса и налазе се у припрати. Место њих су две празничне иконе и то: Сретење (Срѣтеније хрѣтво) и Васкрсење (Воскрсеније хрѣтво).

22. Види напомену бр. 20.

23. Иако још није потпуно сагледан опус овог сликара, према досадашњим истраживањима иконостас у Вујну, заједно са фрескама као и двери у Такову, потичу из најранијег раздобља његове сликарске активности. Није очувано ни једно његово датирано дело старије од ових о којима је овде реч. Међутим, зна се да је као сасвим млад сликар учествовао у осликавању неких цркава у ваљевском крају у периоду пред први српски устанак. Уп. Б. Вујовић, Ликовна култура Србије у време проте Матије Ненадовића (1777 — 1854), Прота Матија Ненадовић и његово доба (каталог изложбе), Београд — САНУ, 1978, 105.

23а. Михаиловић је, колико се до сада зна, радио иконостате још и у: Орашцу (1818), Осечини (1822), Боговађи, Мајдану, Петници и Неменикућама (1827). Види; Б. Вујовић, н. дело 109.

24. С. Шакота, наведено дело 13.

25. Р. Станић, Црква у Горњој Трепчи, 8.

26. Ј. Павловић, Једна заборављена школа, Српски књижевни гласник, XXII, 1, Београд, 1909, 355 — 363.

27. Међу зографима најистакнутије место заузимао је Јован Стермијевић, познат под именом Јања Молер. Уп. Р. Станић, Иконостас цркве у Савинцу, 5 — 23, где је и најважнија литература.

28. Р. Станић, Прилог познавању дела Јанка Михаиловића Молера, Сретен Протића и Алексија Лазовића, 131 — 147, где је наведена сва најважнија литература.

29. Р. Станић, Сретен Протић — драгачевски сликар XIX века, Чачански глас од 8. IX 1968, 9.

30. Знатан допринос евиденцији дела ова два сликара учинили су Народни музеј у Чачку и Завод за заштиту споменика културе из Краљева, који су, у оквиру програма редовне делатности, преко својих стручњака успели да прикупе значајну документацију о животу и раду ова два уметника. Народни музеј је недавно у Гучи приредио занимљиву изложбу једног броја очуваних икона Јанка Михаиловића. Штета је што овом приликом није објављен никакав каталог.

31. Митрополит Михаило, Православна српска црква, Београд, 1874, 65.

32. М. Коларић, Грађевине и грађевинари Србије од 1790 до 1839. године, 11. Уп. Класицизам код Срба — грађевинарство, књ. 2, Београд, 1966, 25.

КОНЗЕРВАТОРСКА ОТКРИВА

33. Љ. Стојановић, Стари српски записи и натписи, II, Београд, 1903, бр. 3993. Стојановић, наиме, доноси натпис који је био на зиду цркве, а који је својевремено преписао Јакоим Вујић. Натпис је по Вујићу, односно Стојановићу, гласио: **Сѣй шкони се храмъ црква Троица у селѣ Белеши, державе Г. Милоша, той выстѣ кнѣзѣ Дмитѣи у Ужичкой нахѣи 1819.**

Данас се овај натпис не налази на цркви. Највероватније да је уништен приликом неке од оправки храма.

34. Кнез — сердар — војвода Јован Мићић саградио је или обновио велики хан у Кремни, који је данас у поседу породице Мољковић. Исто тако, 1821. г. подигао је цркву Св. Петра и Павла у Сирогојну, а годину дана раније обновио је цркву у Стапарима. Уп. М. Коларић, наведено дело, 11, и Р. Станић, Сликарска делатност Симеона Лазовића у ужичком крају, 67.

35. Јанков и Сретенов иконостас данас је демонтиран, а на његовом месту, осим двери, постављен је новији, који је сликан крајем прошлог века. Његов аутор није познат. Не садржи веће уметничке вредности.

36. Иконостас је сликан 1831. године, што сведочи запис исписан на икони Богородице са Христом. Велим словима на плавој позадини, у горњем десном углу ове иконе читљив је следећи текст: **Сию иконѣ прѣложи ... в ... села Еисоке почившой дщри своей Станы за вѣчни споменъ оу церковѣ Бѣлеушѣ.**

37. Сретен Протић је рођен 1814. године, а умро је 1848. Види М. Д. Протић, Прота драгачевски Јанко Молер Михаиловић — заборављени сликар и јунак, Православна мисао, I, св. 2, Београд, 1958, 15.

38. Осим царских двери из 1831. године, које се налазе у саставу новог иконостаса сликаног прошлог века и које служе првобитној намени, три Јанкове и Сретенове иконе се налазе у цркви ван иконостаса, где нису у првобитно одређеној употреби.

39. Може се претпоставити да су Јанко и Сретен, поред очуваних делова иконостаса, сликали још и апостоле и празничне иконе. Међутим, оне данас нису очуване.

40. Приликом теренских испитивања учили смо да се низ Јанкових и Сретенових икона налази по црквама где не служе првобитној намени. Неке од њих су одбачене и јако настрадале. Најефикаснија заштита могла би се обезбедити уколико би се овакви примерци сакупили и сместили у чачански Народни музеј, где би се извршили конзерваторско-рестаураторски радови.

DÉCOUVERTES DE NOS CONSERVATEURS

UNE OEUVRE INCONNUE DE PAVLE ČORTANOVIĆ

Le trésor du monastère Vračevšnica qui n'a pas fait l'objet d'études écrites, contient des valeurs artistiques et autres, inconnues au public. Il convient d'en signaler surtout une toile peinte à l'huile par Pavle Čortanović, artiste du XIX-e siècle, originaire de Voïvodine. A l'endroit de la toile le peintre a représenté «le Baptême du Christ» et au revers «le Couronnement de la Vierge». Ces deux oeuvres, inconnues jusqu'ici, font partie des réalisations de Čortanović caractérisées par des conceptions conservatrices, mais dénotant la sûreté technique de l'auteur. La publication de ce tableau pourrait stimuler les recherches relatives à l'activité artistique de Čortanović en Serbie, qui est très peu connue.

LES PREMIÈRES OEUVRES DE JEREMIJA MIHAJLOVIĆ DANS LES ÉGLISES DE TAKOVO, VUJNO ET GORNJA TREPČA

Parmi les peintres qui, grâce au caractère spécifique de leur style, ont marqué une période intéressante dans l'histoire de notre art (époque de Karageorges et celle du premier règne de Miloš Obrenović), Jeremija Mihajlović occupe une place à part. Ce peintre d'icônes qui a exécuté, sans grand talent d'ailleurs, les nombreux iconostases dans la Serbie occidentale, a travaillé aussi dans la région de Čačak. Dans l'église de bois de Takovo, il a décoré en 1808 la porte de l'iconostase qui, par ses qualités picturales est typique de la production de ce peintre.

En 1807, Jeremija, aidé par son assistant Stojan, a peint les fresques de l'église faisant partie du monastère Vujno, qui, malheureusement, ne nous ont pas été conservées. Un an plus tard, cet artiste a réalisé l'iconostase de Vujno qui se trouve actuellement dans l'église de Sainte-Vierge de Gornja Trepča et la porte de l'iconostase qui est conservée aujourd'hui au Palais épiscopal de Kraljevo. On suppose que vers 1824 il a effectué la décoration murale de l'église de Gornja Trepča.

La porte de l'iconostase de Takovo et l'iconostase de Vujno se rangent parmi les premières oeuvres de cet artiste dont la production, toute rustique et naïve, mais fraîche au point de vue de l'expression, n'a pas encore fait l'objet d'études approfondies.

CONTRIBUTION À LA LISTE DES ICÔNES DE JANKO MIHAJLOVIĆ MOLER ET DE SRETEN PROTIĆ

Les efforts déployés en vue de découvrir les oeuvres inconnues de Janko Mihajlović Moler, peintre d'icônes célèbre de la première moitié du XIX-e siècle, et celles de son fils Sreten Protić, nous ont fait connaître un ensemble pictural que ces deux artistes ont exécuté conjointement en 1831. Il s'agit de l'iconostase réalisé dans l'église de la Trinité de Bjeluša, village situé dans les environs d'Arlje. Il n'en subsiste aujourd'hui que la porte de l'iconostase et les icônes: «La Vierge avec le Christ», «Jésus Christ» et «la Trinité». Sur le revers de l'icône figure la signature de Sreten Protić, accompagnée de la date. L'icône a été donc peinte en 1831, mais comme Sreten Protić n'était âgé alors que de dix-sept ans, sa signature ne peut témoigner que de son rôle d'assistant lors de la réalisation de l'iconostase.

Ces oeuvres, médiocres quant à leur valeur picturale, mais datées et signées — fait qui est très rare dans l'art serbe de l'époque — complètent l'image de l'activité assez féconde, mais peu étudiée de ces deux artistes dont la contribution à la peinture de leur temps mérite tout de même de ne pas être totalement ignorée.

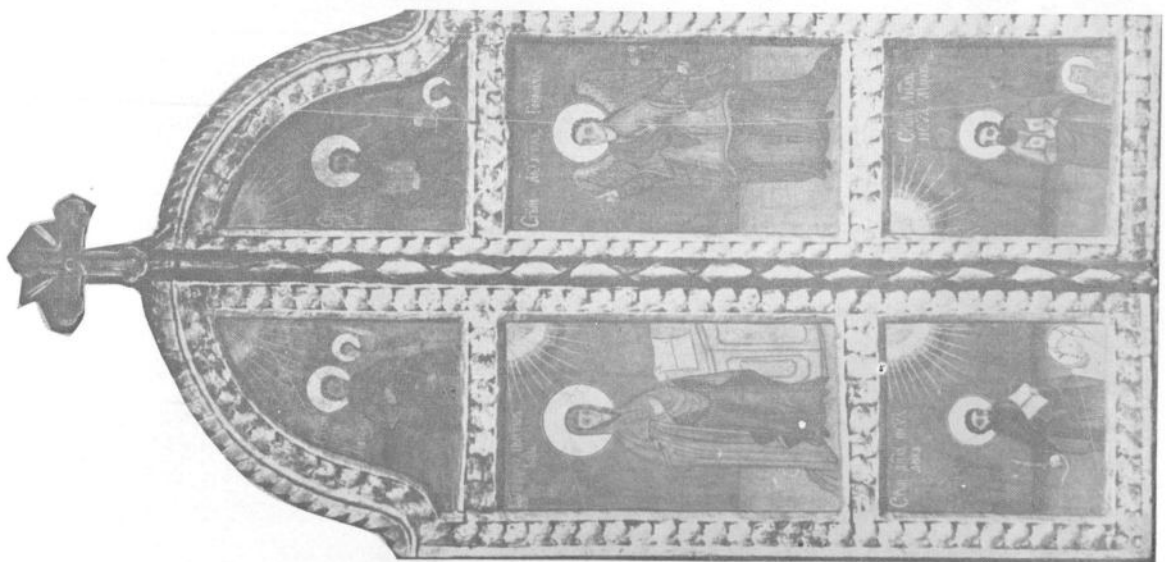
Radomir STANIĆ

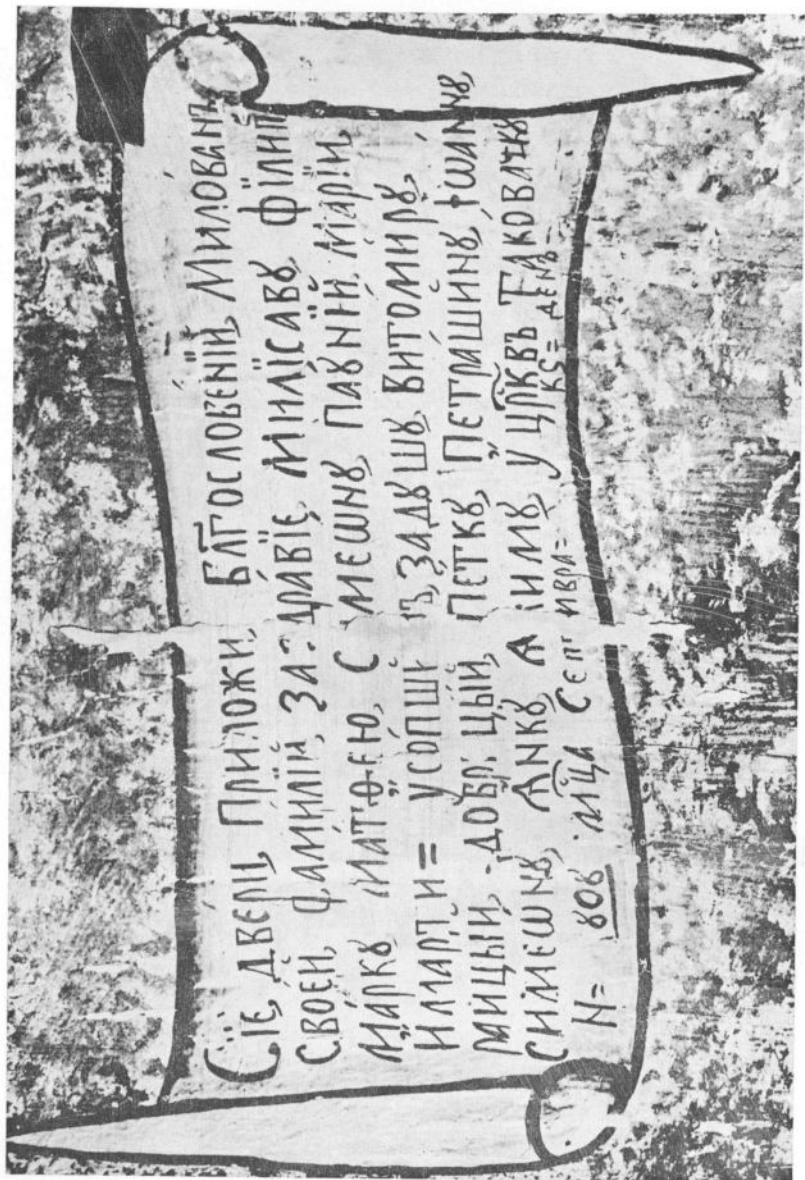
Сл. 3. Павле Чортановић, Крунисање Богородице — детаљ

Сл. 4. Потпис Павла Чортановића

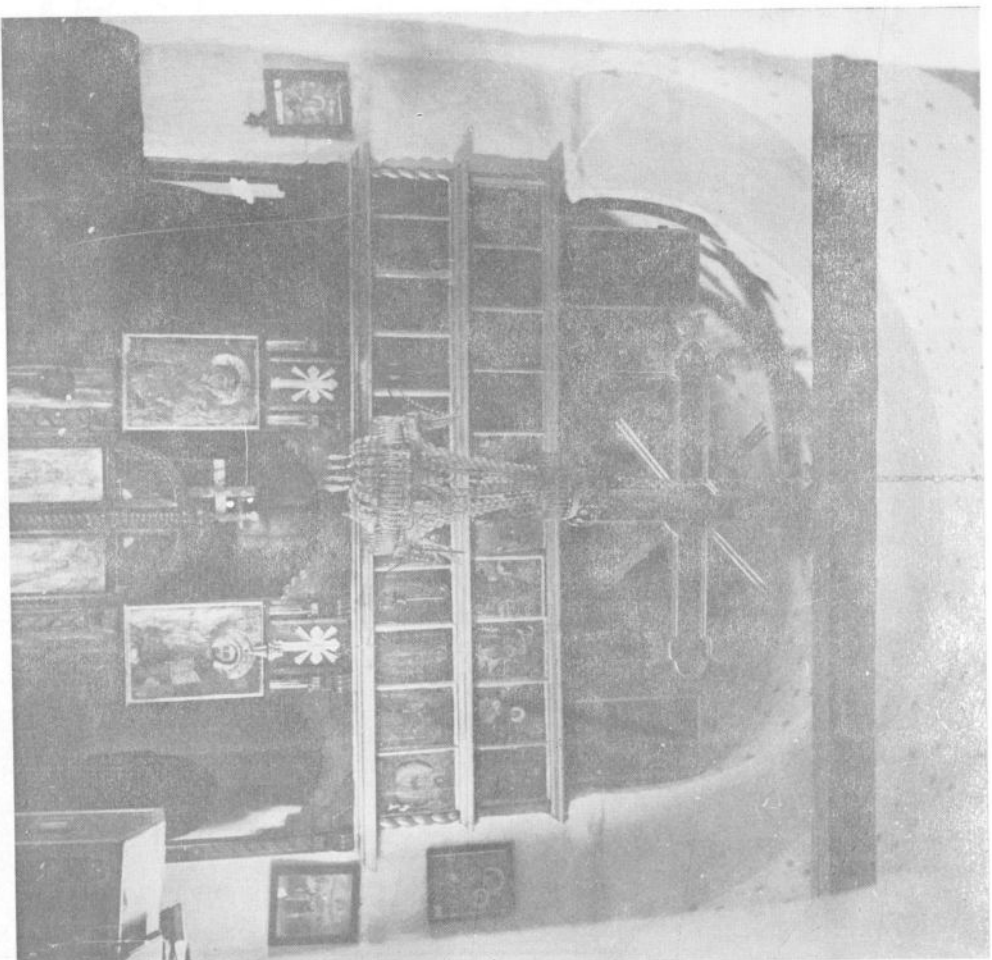
Сл. 5. Царске двери из цркве брвнаре у Такову, рад Јеремије Михаиловића

Сл. 6. Царске двери из цркве брвнаре у Такову, детаљ записа

Ст. 7. Царске Двери из цркве брвнаре у Такову, Кеталъ

Ст. 8. Иконостас цркве у Г. Треничѣ, рад Јеремије Михаиловића

Сл. 9. Икона архистратига Михаила у цркви манастира Вујна,
рад Јеремије Михаиловића

Сл. 10. Црква св. Тројице у Бјелуши код Ариља

Сл. 11. Царске двери из цркве у Бјелуши, рад непознатог мајстора из 1762. г.

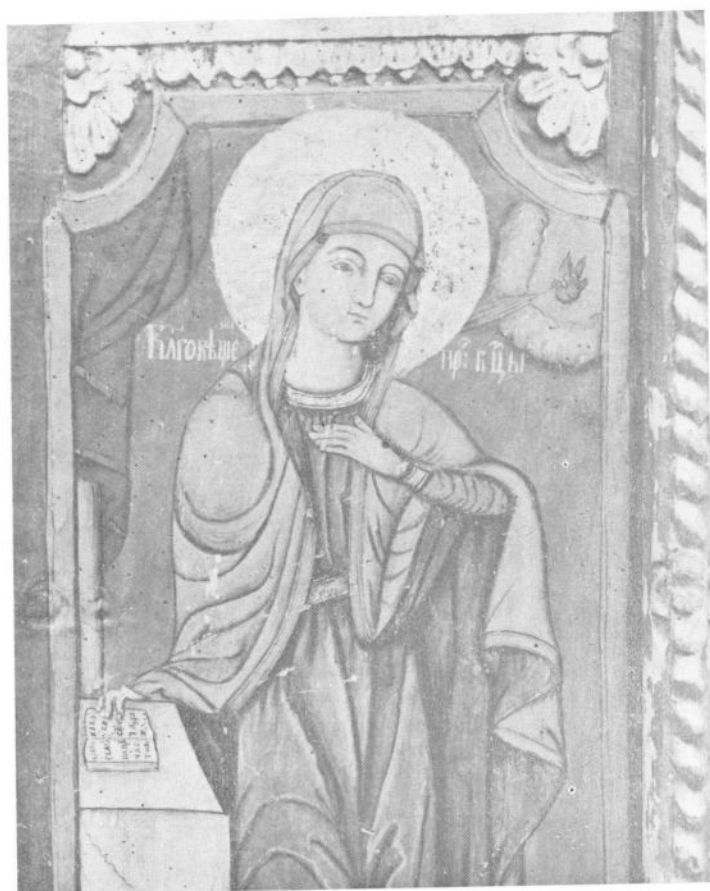
Сл. 12. Царске двери из цркве у Бјелуши, рад непознатог мајстора из 1762. г. —
деталъ

Сл. 13. Царске двери из цркве у Бјелуши, рад Јанка Михаиловића и Сретена Протића из 1831. г.

Сл. 14. Царске двери из цркве у Бјелуши, рад Јанка Михаиловића и Сретена Протића из 1831. г. — детаљ

Сл. 15. Царске двери из цркве у Бјелуши, рад Јанка Михаиловића и Сретена Протића из 1831. г. — детаљ

Сл. 16. Икона „Богородица са Христом“ из цркве у Бјелуши, рад Јанка Михаиловића и Сретена Протића из 1831. г.

Сл. 19. Запис на полеђини иконе „Богородица са Христом“ са потписом Сретена Протића

Сл. 20. Икона „Исусе Христос“ из цркве у Бјелуши, рад Јанка Михаиловића и Сретена Протића из 1831. г.

Сл. 21. Икона „Св. Троице“ из цркве у Бјелуши, рад Јанка Михаиловића и Сретена Протића из 1831. г.